

ІНТЕРДИСКУРСИВНІСТЬ І ГЛИБИНИ ФІКЦІОНАЛЬНОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ: ЛІНГВОНАРАТИВНІ АСПЕКТИ

У статті з використанням понять лінгвістичної наратології розглядаються проблеми глибини фікціональності художніх текстів як одного зі специфічних виявів інтертекстуальності й інтердискурсивності. Предметом дослідження став фрагмент паратекстового походження — рецензія-передмова до збірки оповідань польського письменника-фантаста Станіслава Лема «*Doskonała próżnia*» («Абсолютна порожнеча»). Ці оповідання, своєю чергою, є рецензіями на неіснуючі книжки та виступи неіснуючих нобелівських лауреатів, оприлюднені неіснуючими видавництвами. Постулюється наявність шести рівнів фікціональності аналізованого паратексту стосовно його передтекстів.

Ключові слова: текст, паратекст, передтекст, інтертекстуальність, інтердискурсивність, текстова фікціональність, глибина фікціональності тексту.

У межах низки теорій породження і сприйняття текстових структур однією з найактуальніших проблем визнається проблема інтертекстуальності. В річищі функціонального й комунікативно-прагматичного напрямів сучасної лінгвістики ця проблема розуміється як спосіб утілення «слідів інших текстів»¹, тобто можливість актуалізації в формальному й змістовому просторах конкретного тексту формальних і змістових аспектів іншого тексту (або інших текстів) з метою втілення авторського задуму². Зрозуміло, що дослідники цього явища мають на увазі реально існуючий передтекст (або передтексти). Лінгвістичні дослідження інтертекстуальності дозволили виявити і класифікувати значну кількість мовних (семантичних, синтаксичних, прагматичних) і позамовних (насамперед когнітивних) чинників — сигналів формальних і смислових зв'язків аналізованого тексту з іншими текстами³, що, своєю чергою, уможливило оперування ширшим поняттям інтердискурсивності⁴. Однак у практиці художнього текстотворення наявні випадки використання автором прийому відсилання змісту створеного тексту до неіснуючого передтексту або навіть низки неіснуючих передтекстів. Дослідники

¹ Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 191; Фатеева Н. А. Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи // Известия РАН. Сер. лит. и яз. — 1998. — № 5. Т. 57. — С. 25–39.

² Чернявская В. Е. Лингвистика текста : Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. — М., 2009. — С. 179.

³ Див., напр.: Фатеева Н. А. Зазнач. праця. — С. 26–27.

⁴ Див. докладніше про це поняття, наприклад, у кн.: Чернявская В. Е. Зазнач. праця. — С. 189.

говорять про античні витоки цього прийому; ближче до нашого часу він трапляється в деяких художніх творах Ф. Рабле, Х. Л. Борхеса; однак, на нашу думку, в цьому аспекті чи не найпоказовіший приклад — збірки оповідань С. Лема «*Doskonała próżnia*» («Абсолютна порожнеча») і «*Wielkość urojona*» («Удавана величина»), які за формою втілення та змістовим наповненням можуть називатися літературно-критичними рецензіями й передмовами до неіснуючих текстів. Зрозуміло, що виявлені й класифіковані лінгвістами в «нормальних» текстах мовні засоби формування (автор) і сприйняття (читач) інтертекстуальних та інтердискурсивних зв'язків у подібних «нетипових» художніх творах відсутні, оскільки передтекст, до якого відсилають створені автором рецензії та передмови, створюється в самому «тілі» цих рецензій і передмов. Подібний вияв інтердискурсивності щодо неіснуючих текстів потребує, на наш погляд, осмислення не лише в межах традиційної лінгвістики й теорії тексту, а й використання категорій наратології, передусім того її напряму, що отримав назву лінгвістики наративу⁵, або, ширше, лінгвістичної наратології, яка в даний час активно формується⁶ і в межах якої синтезується значна кількість проблем літературознавства і мовознавства⁷.

Традиційна наратологія, витоки якої вчені вбачають у працях літературознавців і семіологів 60-х років, визначається як дослідження природи, форм і функціонування будь-яких типів оповіді, зокрема художніх, за своєю сутністю фікціональних⁸, і досліджує наратив переважно з позицій літературознавства; лінгвістика наративу скерована на вивчення організації оповіді в художньому тексті з погляду втілення цієї оповіді засобами мовного коду. О. В. Падучева визначила цей напрям лінгвістичних досліджень як спеціальну дисципліну, що вивчає «формальні правила добування з оповідного тексту <...> всієї тієї семантичної інформації, яку отримує з нього людина як носій мови»⁹ завдяки вияву «особливостей уживання й інтерпретації мовних елементів у наративі»¹⁰. До семантичної інформації варто долучити також інформацію прагматичну, що стосується особи автора, наратора, потенційного адресата й інших чинників смислової організації тексту¹¹. Зважаючи на це, дослідження художнього тексту як фікціонального з урахуванням його наративних характеристик дозволяє робити синтетичні висновки як традиційно лінгвістичного, так і функційно-комунікативного характеру. Таке розширення проблематики лінгвістики наративу в час глибокої спеціалізації й фактичної відсутності зв'язків між складниками філології як цілісної науки допомагає вкрай необхідному зустрічному руху літературознавства й

⁵ Див., напр.: Падучева Е. В. Семантические исследования : Семантика времени и вида в рус. яз. Семантика нарратива.— М., 1996.— 464 с.; Бацевич Ф. Нариси з теорії тексту.— Л., 2019 (у друці).

⁶ Див., напр.: Савчук Р. І. Історія становлення наратології: від античної поезики до нових наративних практик студіювання художнього тексту // Наук. вісн. кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія».— 2015.— Вип. 31.— С. 111–119.

⁷ Див., напр.: Ильин И. Т. Стилистика интертекстуальности: теоретические аспекты // Проблемы современной стилистики : Сб. научно-аналит. обзоров.— М., 1989.— С. 186–207; Падучева Е. В. Знач. праця; Савчук Р. І. Знач. праця та ін.

⁸ Див., напр.: Ткачук О. Наратологічний словник.— Тернопіль, 2002.— С. 83; Шмид В. Нарратология.— 2-е изд.— М., 2008.— С. 13–17.

⁹ Падучева Е. В. Знач. праця.— С. 41.

¹⁰ Там же.— С. 198.

¹¹ Див., напр.: Шмид В. Знач. праця.

лінгвістики. Численні теорії наративу й підходи до нього об'єднує потреба визначити фундаментальні смислотворчі принципи тексто- і дискурсотворення, зокрема принципи формування оповідності в найрізноманітніших її втіленнях.

На наш погляд, серед значної кількості проблем, які розглядаються в межах наратології в цілому й лінгвістики наративу зокрема ¹², однією з найактуальніших і одночасно найменш розв'язаних постає проблема виявлення способів, у які відбувається лінгвальне втілення глибин фікціональності художніх текстів як стосовно реального світу, так і щодо зв'язків з іншими текстами, тобто інтертекстуальних та інтердискурсивних співвідношень. Невивченість цієї проблеми, яка навіть не згадується в достатньо повному аналітичному огляді антропоцентричних напрямів лінгвотекстології О. А. Ворожбитової ¹³, пояснюється насамперед тим, що, попри визнання художнього тексту глибинно фікціональним та актуальність питання щодо міри його міметичності й іконічності стосовно «стану речей» у реальному світі ¹⁴, проблеми глибини фікційності та лінгвальних засобів її втілення в текстах різного жанрово-стильового наповнення практично не розглядаються. Однак чи не найважливішим слід визнати те, що в лінгвонаратологічних дослідженнях проблеми глибин фікціональності не пов'язуються з проблемами вияву смислової організації стосовно змістового наповнення інших текстів, які можна вважати «передтекстами» аналізованих текстів ¹⁵. Зважаючи на це, об'єктом лінгвонаративного аналізу в пропонованій статті обрано польськомовний фрагмент художнього тексту під загальною назвою «St. Lem. «Doskonała próżnia» («Czytelnik» — Warszawa)», що передує згадуваній збірці оповідань С. Лема «Doskonała próżnia» ¹⁶. Цей фрагмент тексту, який має складну смислову організацію і за своїм змістовим наповненням виконує функцію паратексту, відкриває збірку п'ятнадцяти оповідань, які є рецензіями на неіснуючі книги вигаданих авторів і виступи неіснуючих нобелівських лауреатів, тексти яких нібито видані різними мовами (англій-

¹² Див., напр.: *Брокмейер Й.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // *Вопр. философии.*— 2000.— № 3.— С. 29–30; *Капленко О.* Нарратив як модель світу: структурна побудова і проєкція в художній текст // *Слово і час.*— 2003.— № 11.— С. 10–16; *Папуша І.* Modus ponens. Нариси з наратології.— Тернопіль, 2013.— 259 с.; *Пузанова Ж. В., Троцюк І. В.* Нарративний аналіз: поняття или метафора? // *Социология.*— 2003.— № 17.— С. 56–82; *Троцюк І. В.* Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках // *Вестн. Рос. ун-та. дружбы народов. Сер. «Социология».*— 2004.— № 6–7.— С. 56–74; *Тюна В.* Очерк современной нарратологии // *Критика и семиотика.*— 2002.— Вып. 5.— С. 5–31 та ін.

¹³ *Ворожбитова А. А.* Теория текста : Антропоцентрич. направление.— М., 2005.— 367 с.

¹⁴ Див., напр.: *Шмид В.* Знач. праця.— С. 127; *Папуша І.* Знач. праця.— С. 219–227; *Клейменова В. Ю.* Фикциональность и вымысел в тексте.— <https://cyberleninka.ru/article/n/fiktionalnost-i-vymysel-v-tekste> (звернення 25.05.2019).

¹⁵ Так, наприклад, у дослідженні В. Ю. Клейменової, яке можна вважати певною мірою підсумковим щодо осмислення проблем текстового вимислу, проблема глибин фікціональності в аспекті інтертекстуальності не порушується (див.: *Клейменова В. Ю.* Языковые формы репрезентации реальности и вымысла в английской волшебной литературной сказке : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— СПб., 2015.— 46 с.).

¹⁶ *Lem S.* Doskonała próżnia // *S. Lem. Doskonała próżnia. Wielkość urojona.*— Kraków, 1974.— S. 7–19. (Далі після наведених прикладів у круглих дужках подаються сторінки цього видання).

ською, німецькою, французькою, італійською, іспанською, голландською, чеською) у різних неіснуючих видавництвах. За глибиною створення рівнів фікціональності текстових світів, особливостями їхнього мовленнєво-жанрового і лінгвального втілення згаданий фрагмент, як і всі оповідання циклу, не має аналогів у художній літературі. Разом з тим, наскільки нам відомо, ні лінгвістичний, ні нарративний аналіз цього тексту, як, зрештою, згаданої збірки оповідань у цілому, не проводився, незважаючи на значний інтерес до творчості видатного польського мислителя й письменника-фантаста.

Мета аналізу цього фрагмента подвійна: (а) встановити особливості його мовленнєво-жанрової природи, тобто імпліцитну схему дискурсивної організації як паратексту, і (б) виявити глибини змістової фікціональності стосовно передтекстів з урахуванням лінгвальних (семантичних та прагматичних) чинників мовленнєво-жанрового втілення цих глибин. Як глибину фікціональності розумітимемо міру смислової відстані конкретного тексту від «стану речей» у реальному світі, а також від інших текстових світів, що передують йому (передтекстів). В останньому випадку глибина фікціональності постає різновидом інтердискурсивних зв'язків текстових структур. Подвійна скерованість мети дослідження пояснюється тим, що, як засвідчують спостереження, глибини фікціональності текстів тісно пов'язані з їхньою мовленнєво-жанровою природою. Досягнення сформульованої мети потребує деяких зауваг щодо використовуваних надалі понять.

(1) У лінгвістиці тексту, літературознавстві, наратології під паратекстом розуміють складники, що обрамлюють основний текст, розширюють горизонти його змістового наповнення; це носії особливих семантичних і прагматичних текстових комунікативних смислів, які вони вносять у структурну взаємодію текстових частин, діалогічні зв'язки «автор — читач»¹⁷. Це так звана текстова периферія, «рамкові» компоненти тексту. Паратексти — це передусім різноманітні передмови, післямови, авторські анотації та анотації видавництв, вступні та завершальні зауваги, різноманітні епіграфи (короткі та розгорнуті), авторські та видавничі коментарі, списки виявлених помилок, фрагменти рецензій, відгуків і т. ін. на конкретний текст та деякі інші текстові структурні складники, які формують інтертекстуальність усередині одного тексту.

(2) У сучасних семіотиці, наратології, літературознавстві, які послуговуються поняттями вторинних знакових систем (Ю. М. Лотман та його школа), теорії можливих світів¹⁸, утвердилась думка про те, що художній текст — фундаментально фікціональний з різною мірою глибини втілення (автор) й інтерпретації (читач) фікційності та іконічності стосовно реального світу або, що для нас особливо важливо, стосовно змісту і форми тексту, до якого звернений аналізований текст (наприклад, рецензія стосовно рецензованого тексту)¹⁹.

(3) Послідовно розмежовуємо поняття фікціональності й фікційності художнього тексту та його складників. Фікціональність — поняття динаміч-

¹⁷ Див., напр.: *Вукілова Л. Г.* Паратекст французской литературной сказки: прагмалингвистический аспект : Автореф. ... дис. докт. филол. наук.— СПб., 2001.— 29 с.; *Lane Ph.* La peripherie du text.— Paris, 1992.— 160 p.

¹⁸ Див., напр.: *Doležel L.* Heterocosmica. Fiction and possible worlds.— Baltimore, 1998.— 339 p.; *Pavel T. G.* Fictional Worlds.— Cambridge ; London, 1986.— 178 p.

¹⁹ Див., напр.: *Пануша І.* Знач. праця.— С. 219–222.

не, функційно-цільове (телеологічне), яке в межах наратології стосується передусім існуючих текстів та їхніх фрагментів; фікційними ж є чинники й категорії цих текстів (наприклад, речі, люди, події), які й виформовують загальну фікціональність художніх текстів. Інакше кажучи, художній текст із фікційними стосовно реального світу об'єктами, на противагу цим об'єктам, існує, а тому трактується як фікціональний.

Розглянемо проблему мовленнєво-жанрової належності згаданого фрагмента збірки оповідань С. Лема, оскільки, як уже зазначалося, глибини фікціональності будь-якого художнього тексту значною мірою залежать від різновидів його жанрового втілення. Зокрема, автор (С. Лем) у заключному реченні аналізованого фрагмента характеризує цей фрагмент як рецензію до збірки оповідань «Doskonała próznia» (с. 11).

Як типовий мовленнєвий жанр (далі — МЖ) «рецензія», аналізований фрагмент має такі ознаки ²⁰:

1) за комунікативною метою: а) репрезентує й оцінює нову інформацію, яку містить основний текст збірки оповідань; б) вводить оцінюваний текст у систему наявних ідей, знань, образів, напрямів, жанрів тощо; в) виявляє помітну інтертекстуальність як з передтекстом, так і з попередньою літературно-художньою традицією, тобто перебуває на інших рівнях фікціональності;

2) скерований на виконання превентивної й регулятивної текстових функцій;

3) за чинниками адресанта й адресата: виформовує діалогічні зв'язки «адресант — адресат — автор передтексту». Останній (автор передтексту) у випадках «серйозної» (не ігрової) рецензії перебуває в особливій позиції «того, кого обговорюють без його присутності»;

4) провідний комунікативний смисл — чинник подієвого змісту — можна визначити як оцінний; оскільки аналізований фрагмент — це рецензія літературно-культурного характеру, у ньому можливі прямі оцінки, відсилення до художнього та публіцистичного дискурсів, елементи мовної гри, прихованого цитування, полемічність, метафоричність та інші прийоми ²¹.

Особливості аналізованого тексту як МЖ «рецензія»:

1) звичні, «нормальні», «стандартні» рецензії, як правило, перебувають на другому рівні узагальнення стосовно основного тексту, оскільки мають його своїм передтекстом; аналізований фрагмент сягає нижчих рівнів (про це йтиметься далі);

2) помітна (місцями навіть надлишкова) критичність оцінок, висміювання автора, шпильки на його адресу, що в цілому суперечать обов'язковій наявності в рецензії так званої «позитивної ввічливості» стосовно автора ²², яка підтримує не лише статус можливого адресата, а й комунікативне (текстове) «обличчя» адресанта в науковому спілкуванні. Наприклад: «*Ет-*

²⁰ Про комунікативно-прагматичні ознаки рецензії докладніше див., напр.: Антоненко Ю. М. Когнітивно-комунікативні характеристики мовленнєвого жанру наукової рецензії як складника російського наукового дискурсу : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.—Л., 2014.— 22 с.; Ляшенко Т. С. Структурно-композиційні, лінгвостилістичні та прагматичні особливості тексту мистецтвознавчої рецензії : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Л., 2004.— 20 с.; Яворська С. М. Рецензія як тип тексту (на матеріалі англomовної рецензії) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Л., 2000.— 24 с.

²¹ Див.: Антоненко Ю. М. Знач. праця.— С. 16.

²² Там же.— С. 9–10.

faza tych uproszczeń (сформульованих автором вище) jest zbyt jawna, byśmy ją brali serio» — «Пишиномовність цих сентенцій занадто очевидна, щоб сприймати їх серйозно» (с. 7); «Gorzej, że ten uczony wstęp jakoś nie chce się kończyć» — «Гірше, що цей вчений вступ ніяк не може закінчитися» (с. 8); «Lem przeląkł się trudności, jakie stawiał każdy z trzech tytułów <...>» — «Лем злякався труднощів, які очікували його в кожному із трьох романів <...>» (с. 8–9); «<...> znacznych, wiele rokujących pomysłów nie ma aż tak wiele w “Doskonałej próżni”» — «<...> першокласних, багатобічючих ідей в “Абсолютній порожнечі” не так уже й багато» (с. 9); «“Doskonała próżnia” okazuje się opowieścią o tym, czego się chce, ale czego się nie ma» — «“Абсолютна порожнеча” виявляється оповіддю про те, чого хотілося б, але чого, на жаль, немає» (с. 11);

3) відсутність особи конкретного рецензента; у тексті, що аналізується; рецензент не названий навіть вигаданим іменем, тобто подається як абсолютно фікційний;

4) у фокусі емпатії «нормальної» рецензії, як правило, перебуває не стільки особистість автора рецензованого твору, скільки зміст аналізованого тексту; в досліджуваному фрагменті у центрі емпатії перебуває: а) особистість автора (С. Лема), б) зміст його оповідань-рецензій, в) неіснуюча передмова С. Лема, де він виступає, на думку рецензента збірки оповідань, як *Автозіл*, тобто «надкритичний самокритик»;

5) у нормі в рецензії автор намагається дотримуватися комунікативної позиції Дорослого, ведучи рівний діалог з автором твору і потенційним його читачем; аналізований текст написаний «всезнаючим» рецензентом з комунікативної позиції Батька²³. Наприклад:

а) приписування невисловлених автором ідей: «*Podęjrzywam jednak rzecz poważniejszą, mianowicie — tęsknotę nie do urzeczywistnienia*» — «Я, однак, підозрюю тут щось серйозніше, а саме тугу за невтіленням» (с. 9); «*Podęjrzywam, znowu, concept, który autora olsnił — i którego się przeląkł*» — «Знову таки підозрюю, що автора осяяла ідея, якої він злякався» (с. 9–10);

б) метасудження на зразок таких: «*To nie chwyt “pseudorecenzji” zrodził owe utwory, to one, domagając się — na próżno — wyrazu, posłużyły się tym chwytym jako ekskuzą i pretekstem*» — «Це не прийом “псевдорецензій” породив ці тексти, то вони, даремно бажаючи втілення, використали цей прийом як виправдання і перед текстом» (с. 10);

в) приписування автору комунікативних стратегій і тактик: «*Czciiciel nauki, leżący plackiem przed jej św. Metodologią, Lem nie mógł się pasować na jej pierwszego herezjarchę i odszczepieńca. Nie mógł zatem tej myśli włożyć do żadnej dyskursywnej wурowiedzi*» — «Шанувальник науки, що стелиться перед її святістю *Методологією*, Лем не міг відкрито виступити в ролі її першого єпископа і віровідступника. А потім уже не міг де б то не було викласти цю думку як свою власну» (с. 10); «*Czyżby Lem myślał, że nie zostanie przejrzanym w swej machinacji?*» — «Невже Лем розраховував, що не буде спійманим на його викрутасі?» (с. 11); «*To książka marzeń nie spełnionych*» — «Це книга невтілених мрій» (с. 11);

²³ Докладніше про комунікативні позиції в міжособистісному спілкуванні див.: Берн Э. Люди, которые играют в игры. Игры, в которые играют люди.— М., 2002.— 473 с.

г) когнітивна оцінка творів збірки також здійснюється з комунікативних позицій Батька. Зокрема, неіснуючий автор рецензії-передмови (насправді С. Лем) зверхньо відзначає «курйозність збірки автора-жартівника» (с. 5); дозволяє собі вживати іронічні й саркастичні зауваження-шпильки на адресу автора, називаючи його «відступником» від декларованих раніше методологічних позицій, творцем «ситуації блазнювання» (*«sytuacji blażeńskiej»*) (с. 9); таким, хто вживає дешеві прийоми (*«rzecz zbyt tania»*), щоб сподобатися читачеві. Важливо зазначити, що в аналізованому паратексті критика змістового складника твору й різка знущальна критика автора невіддільні.

Аналізований текст як МЖ «рецензія» виявляється на двох рівнях глибин фікціональності в аспекті співвідношення з попередніми текстами. Перший — з найменшою мірою глибини відсилає до «найближчих» неіснуючих рецензованих текстів збірки оповідань. Наприклад: *«“Kultura jako błąd” stawia na głowie poglądy, jakie Lem niejednokrotnie wygłaszał tak w swoich książkach beletrystycznych, jak dyskursywnych»* — *«Культура як помилка” перевертає з ніг на голову погляди, які Лем висловлював неодноразово як у белетристичних, так і в небелетристичних книгах»* (с. 9). Другий — сягає глибше, зачіпаючи інші тексти, що передують рецензованій збірці оповідань. Тут, своєю чергою, спостерігаються два типи інтертекстуальних відсилань:

а) до інших (існуючих) текстів С. Лема, наприклад: *«Gdybym nie znalazł żadnej innej książki Lema, mógłbym ostatecznie przyznać, że miał to być kawał dla trzydziestu wtajemniczonych <...>»* — *«Коли б я не знав жодної книжки Лема, крім цієї, я ще міг би припустити, що перед нами жарт для тридцяти посвячених <...>»* (с. 9);

б) до існуючих текстів світової літератури, в художньо-зображальні традиції створення яких «вписуються» аналізовані тексти оповідань С. Лема: *«Pisanie recenzji z nie istniejących książek nie jest wynalazkiem Lema; nie tylko u pisarza współczesnego — J. L. Borgesa — znajdujemy takie próby <...>, concept sięga dalej — i nawet Rabelais nie był pierwszym, który go użył»* — *«Рецензування неіснуючих книжок — це не винахід Лема; на такі приклади натрапляємо в сучасного письменника Х. Л. Борхеса, та й не лише в нього <...> ця ідея значно старіша, і навіть Рабле не був першим, хто її втілював»* (с. 7).

Як МЖ «передмова», аналізований фрагмент характеризується ознаками:

а) формально проспективного тексту, який у згаданій збірці оповідань структурно передує основному тексту, тобто власне оповіданням;

б) змістово проспективного паратекстового утворення, тісно семантично і прагматично пов'язаного з наступними текстами збірки, розширюючи горизонти інформування потенційного читача;

в) вторинністю в плані породження текстів збірки оповідань;

г) метатекстовістю в плані змісту стосовно наступних текстів, на які він постійно зорієнтований;

г) зверненням до потенційного читача-сучасника, що породжує «внутрішньомонологічну діалогічність» передмови, розширюючи горизонти інтерпретації наступних текстів;

д) наявністю обов'язкових для МЖ «передмова» функцій, стратегій і тактик презентації авторської інтенційності, контактовстановлення з потенційним адресатом, привернення його уваги й емоційного «налаштування» на текст та деякі інші ²⁴.

²⁴ Докладніше про згадані ознаки паратексту «передмова» див.: Чернигова І. В.

Разом з тим змістово і формально перед читачем постає нетиповий різновид МЖ «передмова», особливості якого полягають у:

1) поєднанні рис авторського й видавничого різновидів передмов. Надкритичний характер цієї передмови ніби засвідчує той факт, що вона написана професійним літературознавцем-критиком на прохання видавництва. Одночасно надглибинні рівні фікціональності цього тексту, про які йтиметься нижче, недвозначно засвідчують ігровий характер тексту як жанру самопередмови, тобто передмови, написаної самим автором збірки оповідань (С. Лемом);

2) поєднання рис двох МЖ: передмови і критичної рецензії. Це поєднання помітно «нейтралізує» низку мовленнєво-жанрових (дискурсивних) ознак передмови, зокрема:

а) вона є критичною (моментами — надкритичною), що суперечить обов'язковій тактиці як авторської, так і видавничої передмов — створенню позитивного ставлення до основного тексту, формуванню психологічної та емоційної емпатії з потенційним читачем;

б) типова, «нормальна», передмова має виразний проспективний характер, що передбачає «готовність адресата іти назустріч тексту»²⁵. Оскільки аналізований паратекст все ж має ознаки рецензії-передмови, то, відповідно, в ньому наявна не лише проспекція, але й ретроспекція, як риса рецензії на передтекст.

Зазначені особливості аналізованого тексту як різновиду МЖ «передмова» засвідчують його зв'язки з різними рівнями фікціональності; при цьому важливо підкреслити, що спеціальних лінгвальних (кодових) сигналів глибин фікціональності немає: відсилання до передтекстів відбувається шляхом функціонального дейксису до найближчого рівня: «як пише автор», «як зазначається в низці рецензій на аналізований текст», «у попередніх працях автора» і т. ін., тобто їх природа ментально-прагматична, розрахована на «вертикальний контекст» читача, про що йтиметься нижче. Інакше кажучи, низка рівнів фікціональної інтертекстуальності не має спеціальних мовних (кодових) показників свого втілення; вони читачем, дослідником «виводяться» з опертям на сформовані вміння і навички сприйняття як самого тексту, так і його інтертекстуальних відсилань, тобто з використанням ментального модусу сприйняття. А це вже орієнтація не так на інтертекстуальність, як на інтердискурсивність; не стільки на семантичний, скільки на прагматичний чинник текстосприйняття з відповідними йому модальними втіленнями, наприклад: серйозності / несерйозності (інтелектуальної гри), оцінності та деяких інших. Якщо залишити поза увагою дискусійне світоглядне ставлення до поняття так званої «об'єктивної дійсності», то можна вважати, що ми в нормальному стані свідомості сприймаємо світ як він є, тобто на «нульовому» рівні фікціональності; будь-який художній текст перебуває вже на першому рівні фікціональності, оскільки є інтерпретацією цього світу конкретним автором. Маючи на увазі той факт, що тексти збірника оповідань «*Doskonała próżnia*», які «рецензуються», насправді не існують, а лише створюються автором (С. Лемом) в самому «тілі рецензії», такі тексти варто

Коммуникативный потенциал паратекста французских художественных произведений XVI–XVII веков: на материале авторских и издательских предисловий : Дис. ... канд. филол. наук. — Иркутск, 2006. — С. 171–176.

²⁵ Там же. — С. 91.

вважати текстами подвійної фікціональності й змістової кореляції. Отже, неіснуючі тексти, які нібито рецензуються в кожному з оповідань, є текстами другого рівня фікціональності та змістової орієнтації стосовно реального світу. Рецензія-передмова до такої збірки текстів охоплює згадані рівні, залучаючи їх до ще одного рівня фікціональності, пов'язаного з осмисленням світу й змісту рецензованих оповідань зі своїми фікційними світами, тобто з позицій світобачення й критичного осмислення цих текстів неіснуючим рецензентом й автором передмови. Це вже третій рівень фікціональності.

Якщо подумки редукувати той факт, що перед нами рецензія-передмова до неіснуючих текстів, то схожу глибину текстового змісту можна виявити, наприклад, у випадках відповіді на критику, при спростуванні, запереченні і т. ін. думок опонента, критика (наприклад: *На думку критика, це роман, ми ж схильні вважати, що це повість*). Однак, як уже зазначалося, подібне можливе лише у випадках наявності «передтексту», тобто істинного джерела критики, а не його відсутності й творення в самому «тілі» тексту рецензії-передмови.

Типова, або «нормальна», передмова до існуючого тексту (особливо у випадку його перевидання й наявності рецензій), містить декілька рівнів текстової глибини: це світи передтексту, чужих існуючих рецензій на нього, світ автора передмови, який ураховує ці рецензії, співвідносить їх зі світом передтексту і своїм його смислосприйняттям. У випадку ж аналізованого тексту спостерігаємо таку передмову, яка містить у собі ще й фікційний світ вигаданих рецензій на неіснуючі тексти, тобто рівень фікціональності поглиблюється і його можна вважати четвертим рівнем.

Теоретично можна уявити ситуацію, коли створюється рецензія (зі своїм власним фікціональним світом) на передмову, написану конкретним автором з усіма врахованими рецензіями, які були дійсно написані на «передтекст». Це ще глибший рівень текстового змісту. Однак в аналізованому тексті можна говорити про наявність певного коментаря (чи відповіді) на таку рецензію з урахуванням усіх попередніх рівнів фікціональності, тобто про його п'ятий рівень стосовно неіснуючого світу неіснуючих творів.

Однак чи не найповніше гра глибинами фікціональності паратексту «передмова-рецензія» виявляється в заключному пасажі псевдорекцензента і одночасно автора передмови, який звучить так: *«I jedynym fortelem, jakiego mógłby jeszcze użyć kluczacy Lem, byłby kontratak: w postaci twierdzenia, że to nie ja, krytyk, lecz on sam, autor, napisał niniejszą recenzję i uczynił z niej kolejną część “Doskonałej próżni”»* — *«І єдине, що це міг би зробити Лем, не ляючи і заплутуючи сліди,— це перейти в контрастун, тобто заявити, що зовсім не я, критик, а він сам, автор, написав цю рецензію, доповнивши це і нею “Абсолютну порожнечу”»* (с. 11). Це вже повне «замикання» фікціональних світів і фікційних авторів текстів оповідань і тексту «рецензії-передмови»; це шостий рівень фікціональності, глибше якого годі собі уявити втілення художнього світу, хіба додавши до нього (символічний у всіх смислах) рівень фікціональності того світу, який ми звично називаємо «об'єктивною реальністю».

Отже, низка лінгвоаративних проблем фікціональних текстів тісно пов'язана з різними аспектами їхнього формування автором і сприйняття реципієнтом: інтертекстуальності й інтердискурсивності; семантичним (змістовним) і прагматичним (в аспекті авторського ставлення й інтерпретації читачем, дослідником) втіленням; функційною природою, насамперед їхніми

мовленнєво-жанровими аспектами породження й сприйняття (жанр власне тексту, типи і жанри його паратекстів тощо). Ці проблеми задаються також глибинами інтердискурсивності, змістової фікціональності стосовно існуючого світу або ж текстових світів, що йому передують (фікціональна інтердискурсивність), глибинами фікційності об'єктів зображення і т. ін. При цьому рівні вияву (інтерпретації) глибин фікціональності тексту (фікціональної інтертекстуальності) залежать від семантичного втілення засобами мовного коду дійсного характеру (функційний аспект) лише на першому (іноді на першому й другому) рівнях; виявлення наступних рівнів відбувається з опертям на когнітивну діяльність, міру глибини «вертикального контексту» реципієнта (читача, дослідника), його жанрову компетенцію, тобто переважно на чинники, які визначаються як когнітивно-прагматичні (у широкому розумінні терміна), передусім чинники текстової компетенції, модусу й модальності сприйняття. При цьому необхідно пам'ятати, що «екстралінгвальні знання, які <...> виявляються суттєвими для розуміння задуму автора, <...> не те саме, що знання мови»²⁶. У цілому ж проблеми лінгвістичних «вимірів» фікціональних оповідей (наративів) — перспективна сфера досліджень, у межах якої можуть бути виявлені семантичні й прагматичні категорії формування і сприйняття будь-яких типів текстів, зокрема, звичайно, художньо-белетристичних — фікціональних за своєю природою.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

INTERDISCURSIVITY AND ARTISTIC TEXT FICTIONALITY DEPTH LEVELS: LINGUO-NARRATIVE ASPECTS

Using the notions of linguistic narratology, the article presents the view on the problems of the belles-lettres texts fictionality depths as one of specific ways of expressing intertextuality and interdiscursiveness. The object of the research is the extract of paratextual nature — a preface review of the Polish science fiction writer S. Lem's short story collection «Absolute emptiness». These short stories, in their turn, are the reviews of non-existent books and of non-existent Nobel laureates' speeches published by fictive publishing houses. The article states the evidence of six levels of the analyzed paratext fictionality with regard to its prior texts.

Keywords: text, paratext, prior text, intertextuality, interdiscursiveness, textual fictionality, depth of textual fictionality.

²⁶ Падучева Е. В. Знач. праця. — С. 219.